

Ki volt a bibliai Szua, Egyiptom királya? A 25. (kusita) dinasztia kronológiájának problematikája

Erdős Gábor

De amikor Assiria királya megtudta, hogy Hóseás pártot ütött ellene és követeket küldött Szuához, Égyiptom királyához, az évenkénti adót pedig nem küldte meg Assiria királyának: elfogatta őt Assiria királya és börtönbe vetette. (2Kir 17:4)¹

A harmadik átmeneti kori Egyiptom történelmének egyik legvitatottabb személyisége az a Szua, „Egyiptom királya”, akihez az utolsó izraeli uralkodó, Hóseás, a bibliai források szerint követeket küldött, feltehetőleg azért, hogy egy Assíria-ellenes lázadáshoz a támogatását kérje. A bibliai Szua pontos kilétét a mai napig homály fedi, annak ellenére, hogy jelöltekből van elég. Már most szeretném leszögezni, hogy a titokzatos egyiptomi uralkodó nevét, a név eredetét én sem fogom megfejteni. A jelen tanulmányban elsősorban azt szeretném bemutatni, hogy miként lehetne őt azonosítani, amennyiben összekapcsoljuk Hóseás kétségbeesett szövetségi kísérletét egy jelen ismereteink szerint kortárs egyiptomi politikai eseménnyel: Piankhi hadjáratával. A kutatók közül néhányan, akik eddig a problémával foglalkoztak, ugyan összekapcsolták Piankhi, Kus királyának a szaiszi Tefnakht ellen vezetett hadjáratát az izraeli uralkodó lázadásával, de csak kronológiai alapon. Eddig nem történt kísérlet arra, hogy a 8. század második felében Egyiptomban végbement történeti eseményeket, így Piankhi hadjáratát is, az Elő-Ázsiában lezajlott politikai változásokkal párhuzamosan, azok sorába helyezve értelmezzük. Jelen tanulmány az asszír nyugati hódítások által előidézett változások tükrében vizsgálja a két – véleményem szerint – összefüggő eseményt, Hóseás lázadását és Piankhi hadjáratát, és próbálja Szuát, „Egyiptom királyát” azonosítani.

A probléma

Szua azonosítása nemcsak egyiptológiai probléma, hanem – köszönhetően annak az egész térséget érintő politikai helyzetnek, amelyben az izraeli szövetségi kísérletre sor került – számos, máig egyértelműen meg nem válaszolt kérdés is kapcsolódik hozzá. Ezeknek a kérdéseknek egy része történeti, más része kronológiai jellegű. Azon kívül, hogy Szuát a rendelkezésünkre álló források alapján nem lehet egyértelműen azonosítani, Piankhi hadjáratát sem tudjuk pontosan datálni. Ennek a két problémának a feloldásában lehet segítségünkre az izraeli királyság utolsó éveinek története és kronológiája, amelyek azonban szintén bizonytalanok. Ez utóbbi problémával kapcsolatban legalább két kérdésre kellene választ adni: Mikor küldte el követeit Hóseás Egyiptomba? Mikor esett el pontosan Szamária?

A 2Kir 17:5 és a 2Kir 18:9-10 egymással összhangban ugyan leírják, hogy Izrael fővárosának az ostroma három éven keresztül tartott, és hogy ez a három év Hóseás 7-9., valamint Ezékiás, Júda királyának 4-6. uralkodási évének felel meg, viszont azt nem tudjuk, hogy ezek az évek a mi naptári időszámításunk szerint mely éveket jelölik. Ennek alapvetően két oka van. Az egyik az, hogy nem lehet pontosan meghatározni, hogy az izraeli és a júdai uralkodók hogyan számolták az uralkodási éveiket: az első trónon eltöltött teljes évet tekintették az első uralkodási évüknek, vagy már a trónra lépés éve is annak számított? A másik az, hogy Hóseás pontos trónra lépési éve sem ismert.

Ennek dátuma lehet 733, 732, de akár 731 is.² Szamária ostroma azonban nem csak kronológiai szempontból jelent problémát. A Biblia V. Sulmánu-asarédu (726–722) nevezi meg a város elfoglalójaként, míg II. Sarrukín (721–705) a saját forrásaiban – királyfeliratok³ és domborművek⁴ – saját magát tartja annak.

A források

Az alábbi bibliai, asszír és egyiptomi források köthetőek közvetlenül a Szua, „Egyiptom királya” problémakörhöz:

1. 2Kir 17:1-6. Hóseás, Izrael utolsó királyának uralkodásáról beszámoló bibliai versek, amelyek tulajdonképpen az egész problémát felvetették:

2. 2Kir 17:3: Hóseás első lázadása Asszíria ellen. Izreal újból adófizető lesz.

3. 2Kir 17:4: Hóseás második lázadása: követség Szuához, „Egyiptom királyához”.

4. 2Kir 17:5: Asszíria királya ostrom alá veszi Szamáriát, és három éven keresztül ostromolja.

5. 2Kir 17:6: Szamária eleste Hóseás 9. esztendejében.

6. 2Kir 18:9-10: a bibliai szöveghely Ezékiás, Júda királyának az uralkodása szerint is datálja Szamária három éven keresztül tartó ostromát.

7. Piankhi Nagy Győzelmi Sztéléje.⁵ A 25. (kusita) dinasztia történetének legfontosabb forrása a tanulmány témája szempontjából azért jelentős, mert a sztélén olvasható felirat két sora (1. és 25.) is felhasználható Piankhi hadjáratának a datálásához.

8. Az asszír *Epónümosz Krónika*.⁶ A krónikának azok a tételei fontosak, amelyek V. Sulmánu-asarédu, Asszíria királyának az uralkodására vonatkoznak. Sajnos az *Epónümosz Krónika*nak éppen ezek a részei nagyon töredékesek, de ennek ellenére mégis használhatóak.

9. a *Babilóni Krónika*.⁷ A krónikának az a része érdemel figyelmet, amely III. Tukulti-apil-Ésarra (744-727) haláláról, V. Sulmánu-asarédu trónra lépéséről és Szamária elleni felvonulásáról is beszámol (727).

A tanulmány ezeknek a forrásoknak az együttes vizsgálatával próbál a felmerült kérdésekre lehetséges válaszokat adni.

A Bibliában előforduló névalak

Az elmúlt valamivel több, mint fél évszázadban azok, akik a bibliai Szua problémáját igyekeztek megoldani, elsődlegesen a névalakot próbálták megmagyarázni. Az értelmezések három csoportra oszthatóak, attól függően, hogy értelmezésük szerint a név címet, földrajzi nevet vagy személynevet takar.

Elsőként S. Yeivin vetette fel (1952), hogy a héber Szua az egyiptomi *š*, „vezír” szónak az átírása.⁸ Szua tehát nem király, hanem alsó-egyiptomi hadvezér. Ezt a lehetőséget később kizárta az a tény, hogy az eredeti egyiptomi szót *šty*-nak kell olvasni. Ennek ellenére nem sokkal később a hadvezérrel kapcsolatos elmélet nem várt támogatást kapott II. Sarrukín két királyfelirataiban is szereplő szöveghely alapján.⁹ Az asszír forrásokban ugyanis feltűnik egy bizonyos Szib'e, Egyiptom *turtánuja* (hadvezére). R. Borger azonban bebizonyította (1960),¹⁰ hogy a kérdéses szót, amelyet a SIPA sumer logog-

rammával írtak le, valójában Re'enek kell olvasni. Ezek után a figyelem azokra az egyiptomi uralkodókra terelődött, akik kronológiai alapon jöhetnek számításba: ezek Tefnakht, IV. Oszorkon és Piankhi.

1963-ban H. Goedicke azzal az elmélettel állt elő, hogy Szua, „Egyiptom királya” mögött valójában Tefnakhtot kell keresni.¹¹ Ezt Albright nyelvészeti alapon is alátámasztva amellel érvelt, hogy a bibliai Szua Szaiszt jelöli.¹² Értelmezésük elfogadásához viszont javítani kellene a bibliai szöveghelyet, ezenkívül a magánhangzó váltást (szai > szua) sem lehet meggyőzően magyarázni.¹³ 1981-ben D. Redford egy másik javaslattal állt elő, amelyet Manethón egy szöveghelyére alapozott. A történetíró művében Néko „Nekepszó” néven szerepel.¹⁴ Néhány évtizeddel korábban J. D. Ray bebizonyította (1960), hogy ez valójában egy személynév (Néko) és utána egy jelző (pszo).¹⁵ Ezt felhasználva Redford amellel érvelt, hogy a jelzőt *p 3 s 3 w*-nak kell olvasni: Néko, a szaiszi. Az 1970-es évek elején újabb érv jelent meg a Tefnakhttal való azonosítás mellett. R. Sayed vetette fel annak lehetőségét, hogy a héber *szua* talán Tefnakht Hórusz-nevének, a *si 3 -ib*-nek az átírása.¹⁶ Ezt az elméletet azonban nagymértékben gyengíti az a tény, hogy az idegen uralkodókra, amikor néven nevezik őket, mindig a trónnevükön utalnak a Bibliában.

A bibliai szöveghely megfelelő olvasatára tett újabb kísérletet H. Donner (1977)¹⁷ és R. Krausse (1978).¹⁸ Szerintük a *szua* nem tulajdonnév, hanem az egyiptomi *nj-sw* (király) pontatlan héber átírása a *nj* niszbe elhagyásával.¹⁹ Ezt az értelmezést N. Na'aman is átvette (1991), kiegészítve azzal, hogy néhány esetben az asszír forrásokban is előfordul, hogy egy címből személynév lesz.²⁰ Ennek az elméletnek a gyenge pontja az, hogy a *nj* niszbe lekopását nem lehet egyértelműen megmagyarázni.

A bibliai névalak alapján történő azonosítás szerint IV. Oszorkon az, akinek a neve a legközelebb áll a megoldáshoz. K. Kitchen részletesen foglalkozik a problémával (1986), és ő amellel érvel, hogy a Bibliában előforduló névalak tulajdonképpen a fáraó nevének rövidített formája: (O)szo(rkon).²¹ Nincs magyarázat viszont arra, hogy szemben más, a Bibliában előforduló idegen uralkodók nevével, az egyiptomi fáraó neve miért ennyire lerövidített formában került lejegyzésre.²²

Végezetül meg kell említeni A. Green elméletét (1993), aki szerint Szua Piankhi egyik Hórusz-nevére, a *sim 3 -t 3 wy*-ra utal.²³ Azonban csakúgy, mint Tefnakht Hórusz-nevével kapcsolatban, ezzel is az a probléma, hogy az idegen uralkodókat mindig a trónnevükön szokták megnevezni a Bibliában. A Hórusz név alapján történő azonosítás bizonytalansága ellenére mégis van egy olyan klasszikus forrás, amely első hallásra Piankhi mellett szól, és ami alapján akár megoldottnak is lehetne tekinteni a problémát.

Lukianosz egyik művében, ahol a Szeptuagintából idéz, a kérdéses szöveghelyen a „Szuához, Egyiptom királyához” helyett az „Adramelekhez, az etióphoz, aki Egyiptomban volt” szerepel.²⁴ Egy olyan núbiai származású uralkodóval akart tehát az izraeli uralkodó szövetségelni, aki éppen akkor volt Egyiptomban, de nem feltétlenül volt ott a központja.²⁵ Van azonban két olyan tényező, amelyek miatt véleményem szerint ezt a forrást nem lehet egyértelműen felhasználni a probléma megoldásában. Egyrészt az Adramelek névvel még kevésbé lehet mit kezdeni, mint a Szuával. A Bibliában tulajdonképpen egyetlen

Adramelek fordul elő. Az asszír Arda-Mulisszit, Szín-ahhé-eriba legidősebb fiát és gyilkosát nevezik így a 2Kir 19:37-ben. Ezen kívül azt sem tudjuk, hogy mi az alapja a változtatásnak a Szeptuaginta idézett szövegében.

Az elő-ázsiai és az egyiptomi történeti háttér

III. Tukulti-apil-Ésarra, Asszír király 734-ben hadjáratot vezetett a filiszteus partvidék városai ellen, amelyek eredményeként elfoglalta Gázát, majd a várostól kissé délebbre létrehozott egy kereskedelmi telepet (*bīt kāri*). Ennek segítségével az asszírok közvetlen ellenőrzés alá tudták vonni a *Via Marison* zajló szárazföldi kereskedelmet, kiiktatva ezzel azokat az államokat, amelyek korábban az afrikai, egyiptomi és arábiai áruk kereskedelmében jelentős szerepet játszottak. III. Tukulti-apil-Ésarra néhány évvel korábban (738) már kiterjesztette fennhatóságát a föníciai kereskedővárosokra, így az asszír kereskedelmi telep létrehozásával (734) tulajdonképpen teljessé vált a Földközi-tenger keleti partvidékén az asszír kereskedelmi ellenőrzés. A kialakult gazdasági és politikai helyzet ellen lázadás bontakozott ki, amelynek élén III. Tukulti-apil-Ésarra két korábbi adófizetője, a damaszkuszi uralkodó, Rahianu (a bibliai Rezin) és az izraeli Pekah állt, aki az asszírbarát uralkodó, Pekahja megbuktatása után foglalta el Szamáriában a trónt. A két uralkodó megpróbálta rávenni Júda királyát, Áházra, hogy csatlakozzon a szövetséghez. Áház azonban reálsan felmérve a politikai helyzetet, elutasította a szövetséget. Erre a damaszkuszi és az izraeli hadsereg megtámadta Júdát, és kitört az ún. szír–efraimita háború. Mivel Áház a túlerővel egymaga nem tudott megküzdeni, 733-ban kénytelen volt segítségért III. Tukulti-apil-Ésarrrához fordulni, aki a kért támogatást megadta. Az asszírok a felkelést 732-re verték le, aminek következtében Damaszkusból teljes egészében asszír tartományt szerveztek. Izrael csak úgy tudta megőrizni önállóságának maradványát, hogy Hóseás megölette Pekahot, majd a trónt ő maga foglalta el, természetesen asszír vazallusként. A lázadásban való részvételért azonban így is nagy árat kellett fizetnie az országnak: területéről az asszír uralkodó leszakította azokat a részeket, amelyeken a *Via Marist* Transzjordániával összekötő útvonal haladt át, és három kisebb provinciát hozott itt létre. Várható volt, hogy Izrael szabadulni próbál majd az asszír fennhatóság alól, amint erre lehetősége lesz. A 734–732-es asszír hadjáratok nemcsak a levantei partvidék déli részén hozták mozgásba a politikai erőket, de a filiszteus határ túlsó oldalán, Egyiptomban is komoly hatásuk volt.

A nagy múltú állam a 9. század végére fokozatosan darabokra hullott az egyeduralomért és a thébai körzet feletti hatalomért egymással marakodó két líbiai (a 22. és a 23.) dinasztia politikai csatározásainak következtében. A 8. század közepére azonban mégsem ezt a két dinasztit találjuk az Egyiptom egységért folytatott küzdelem élén, mivel a század második felére két újabb hatalmi központ jelent meg Egyiptomban, amelyek egyenként jelentősebb erőt képviseltek, mint a két líbiai dinasztia együttvéve. Az egyik a núbiai el-Kurru fejedelemségből kinőtt kusita (a későbbi 25.) dinasztia volt, amely két uralkodójának, Kastának és Piankhiak köszönhetően a 750-es évekre látványos gyorsasággal terjesztette ki hatalmát egész Felső-Egyiptom fölé, megszerezve azt, amiért a 22. és a 23. di-

nasztia fáraói hiába küzdöttek: a thébai körzet feletti uralmat. A másik a szintén líbiai eredetű (a későbbi 24.) dinasztia, amelynek központja Szaiszban, a Delta nyugati felében volt. A város uralkodója, Tefnakht előbb a Nílus-delta nyugati felére terjesztette ki hatalmát, majd feltehetőleg kihasználva a két másik líbiai dinasztiaiban a 730-as évek végén bekövetkezett trónváltást, az egész Deltát az ellenőrzése alá vonta. Ezután már csak idő kérdése volt, hogy mikor fog egymással megküzdeni az újonnan felemelkedett líbiai és a kusita dinasztia az Egyiptom feletti egyeduralomért.

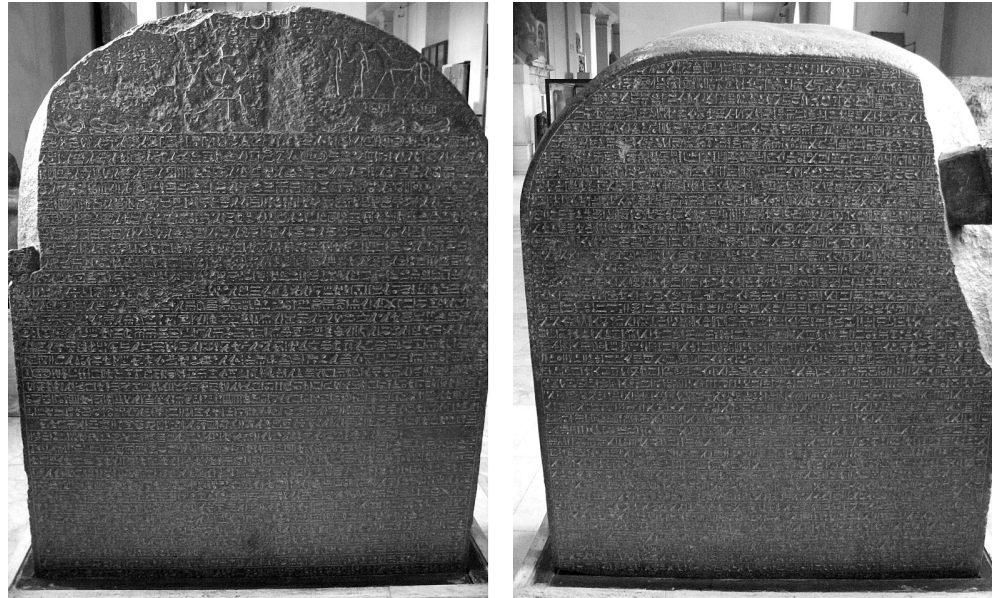
Hóseás első függetlenedési kísérlete

Számítani lehetett arra, hogy Hóseás, az önállóságnak már csak látszatával rendelkező Izrael uralkodója szabadulni akar majd az asszír igából, amint arra lehetősége kínálkozik. Erre egészen 727-ig kellett várnia. Ekkor Asszíriában trónváltás történt: III. Tukulti-apil-Ésarrrát fia, V. Sulmánu-asarédu követte a trónon. A trónváltást kihasználva az izraeli uralkodó fellázadt az asszír uralom ellen. A 2Kir 17:3 leírja, hogy V. Sulmánu-asarédu se reggel vonult Szamária ellen, szolgájjá tette Hóseást, aki újból adófizető lett. Erről az eseményről nemcsak a Biblia számol be egyértelműen, de közvetve a *Babilóni Krónika* is, amelynek segítségével pontosan lehet datálni a történeteket. A *Babilóni Krónika* szűkszavúan fogalmaz,²⁶ és mindössze annyit ír le az eseménnyel kapcsolatban, hogy V. Sulmánu-asarédu felvonult Szamária ellen. Ami viszont ennél lényegesebb, hogy az asszír támadásnak a leírása ugyanabban az évben szerepel, mint amelyikben a krónika III. Tukulti-apil-Ésarra halálát és V. Sulmánu-asarédu trónra lépését leírja (727).²⁷ A krónika felépítéséből adódóan így szinte biztosra vehetjük, hogy az asszír trónon bekövetkezett váltás, valamint a Szamária elleni asszír hadjárat ugyanabban az évben zajlott le. Érdemes talán még azt is megjegyezni, hogy V. Sulmánu-asaréduknak alig két hónap elegendő volt arra, hogy felvonuljon Szamária ellen, vazallusává tegye Hóseást, majd visszatérjen Asszíriába, hogy a 726-os újévi ünnepeken személyesen vehessen részt. A bibliai és az ékírásos forrásokból látszik, hogy Hóseás III. Tukulti-apil-Ésarra halálával egyszerűen érvényét veszítettnek tekintette azt a vazallusi szerződést, amely közötté és az asszír uralkodó között 732-ben minden bizonnyal megkötetett, és függetlenítette magát Asszíriától. Ezért kellett az új asszír uralkodónak Szamária ellen vonulnia, és az erődemonstrációt követően, miként arról a *Babilóni Krónika* beszámol, Hóseás megint vazallus lett, és újból adót fizetett Asszír királyának.

A rendelkezésünkre álló ékírásos forrás segítségével tehát pontosan datálni tudjuk Hóseás első függetlenedési kísérletét 727-re. Továbbá azért is meghatározó ez az esemény, mert a források alapján úgy tűnik, hogy Hóseás a lázadásához ekkor még nem akart egyiptomi támogatást szerezni.

Tefnakht hadjárata és Piankhi ellentámadása: az első kusita–szaiszi háború datálása

Nagyjából egy időben az asszír trónon bekövetkezett váltással és a Szamária elleni asszír felvonulással, Egyiptomban is fontos katonai, politikai események játszódtak le. A 720-as évek

A Piankhi-sztélé, Kairói Múzeum.
(a szerző felvétele)

legelejére a szaiszi Tefnakht érkezettnek látta az időt arra, hogy a Delta egyesítése után egész Egyiptom fölé kiterjessze hatalmát. Ez egyet jelentett a királyi cím legitimációjához elengedhetetlen Théba elfoglalásával és a kusiták kiűzésével Egyiptom földjéről. Kísérlete azonban kudarccal zárult, és a háború végül a kusita Piankhi győzelmével ért véget.

A rendelkezésünkre álló források alapján Piankhi hadjáratának legvalószínűbb időpontja a kusita uralkodó 20. uralkodási éve.²⁸ Kétségtelen tény azonban, hogy ez csak közvetett dátum: a hadjárat leírását hordozó sztélé Piankhi 21. uralkodási évének legelején íródott,²⁹ s ennek alapján szokás a hadjáratot a 20. uralkodási évre datálni. Mivel ezen kívül semmilyen más forrással nem rendelkezünk arra nézve, hogy a kusita uralkodó hadjárata melyik uralkodási évében volt, jelen tanulmány a továbbiakban a 20. uralkodási évet fogja kiindulópontnak tekinteni, mint a hadjárat legvalószínűbb dátumát.

A háború eseményeinek elkülönítését és elsősorban Tefnakht Felső-Egyiptom ellen indított hadjáratának a datálását segíti a sztélének egy másik sora. A 25. sorban leírtakból egyértelműen kiderül,³⁰ hogy a kusita uralkodó csak azután veszi át seregének személyes irányítását, hogy a 20. uralkodási évt bevezető újévi ünnepek lezajlottak. Így ez alapján biztosra vehető, hogy a szaiszi uralkodó az előző évben, tehát Piankhi uralkodásának a 19. évében kezdte el a hadműveleteket.³¹ A Nagy Győzelmi sztélén olvasható felirat két év politikai és hadászati eseményeit írja le, amelyeket Piankhi uralkodásán belül nagyon pontosan el lehet helyezni. A kusita dinasztia kronológiájából adódó bizonytalanságok miatt azt viszont nem tudjuk, hogy ezek az évek a mi időszámításunkban mely éveket jelölik.

A bibliai Szua azonosítása nemegyszer természetesen összefonódott a kusita uralkodó hadjáratának pontos datálására tett kísérletekkel. Ennek oka, hogy az általánosan elfogadott álláspont szerint Piankhi 727-ben³² indította hadjáratát azért, hogy a szaiszi Tefnakht dél felé irányuló offenzíváját megállítsa. Hóseás szövetségi kísérlete Egyiptommal – amely egészen biztosan 727 és 725 között következett be – és Piankhi hadjárata tehát időben nagyon közel esnek egymáshoz. Ehhez képest néhány év eltéréssel van, aki 728-ra³³ vagy 724-722-re³⁴ teszi a kusita invázió időpontját. Több elmélet azonban csak az egyip-

tomi források által szolgáltatott kronológiai adatok alapján próbálja meg a kusita uralkodó hadjáratát datálni. Ezek szerint ez a dátum lehet Piankhi 3. vagy 4., esetleg 12. uralkodási éve³⁵ (azaz a 740-es évek vége vagy a 730-as évek vége), 733,³⁶ 716³⁷ vagy 709³⁸ is.³⁹

Hóseás második függetlenedési kísérlete: követség Szuához, „Egyiptom királyához”

Röviddel az első kísérlet után (727) az izraeli uralkodó ismét fellázadt Asszíria ellen. Ezúttal a függetlenedési kísérletéhez azonban Hóseás már külföldi támogatást is igyekezett szerezni. Ezért követeket küldött Szuához, és nem fizette meg az évenkénti adót Asszíriának (2Kir 17:4). V. Sulmánu-asarédu tudomást szerezvén Hóseás pártütéséről megint sereggel vonult Szamária ellen. Az asszír uralkodó ekkor már nem elégedett meg egy ismételt behódolással, elfogatta Izrael királyát, majd ostrom alá vette Szamáriát. A 2Kir 17:5-6 leírja, hogy az asszírok három éven keresztül ostromolták a várost, amelyet végül Hóseás 9. évében foglaltak el. A 2Kir 18:9-10-ből kiderül, hogy a várost az asszír uralkodó Hóseás 7. illetve Ezékiás, Júda királyának 4. évében veszi ostrom alá. Megtudhatjuk azt is, hogy Szamária Hóseás 9. és Ezékiás 6. évében esett el. Ezzel Izrael maradék önállósága is elveszett. Annak ellenére, hogy a Biblia igen részletesen számol be arról, hogy Szamária ostroma mennyi ideig tartott, nem lehet pontosan megállapítani, hogy az eseményeket mely naptári évekre datálhatjuk. Hóseás szövetségi kísérletének és Szamária első ostromának a pontos kronológiai meghatározását az izraeli és júdai uralkodók kronológiájából adódó nehézségeken túl tovább nehezíti, hogy a Biblián kívül ezúttal semmilyen forrás nem áll rendelkezésünkre.

A tanulmány szűkebb témája szempontjából azonban érdekesebb talán az, hogy mi készítette az izraeli uralkodót arra, hogy egy frissen megújított vazallusi szerződést követően újból fellázadjon, és függetlenedési kísérletéhez Szuától, „Egyiptom királyától” próbáljon támogatást szerezni.

A személy problémája: Szua, „Egyiptom királya”

Szua pontos azonosítását nemcsak a nyelvészeti alapon egyértelműen fel nem oldható névalak nehezíti. Egyiptom a 8. század végére, Hóseás szövetségi kísérletének idején, a harmadik átmeneti kor utolsó fázisába érkezett. Az ország a politikai anarchiának köszönhetően több kisebb-nagyobb egységre szakadt, és az egyes területek felett uralkodó dinasztiák fáraói közül történeti és kronológiai alapon három személy is számításba jöhet.

A Szeptuagintából Lukianosz által idézett szöveg hely miatt a múlt század elején sok, a problémával foglalkozó kutató a kusita dinasztia fáraói között kereste Szuát. Mivel azonban a kusita (25.) dinasztiát csak a 710-es évek közepén alapították meg Egyiptomban, azt a lehetőséget, hogy Szua esetleg núbiai származású királyt takarna, sokáig kizárták. A figyelem emiatt két líbiai eredetű uralkodó felé fordult.

Először Tefnakht, Szaisz királya, a 24. dinasztia fáraója volt az, akit sokan a Bibliában megjelenő egyiptomi uralkodóval azonosítottak.⁴⁰ A bibliai névalak alapján történő interpretáción kívül a szaiszi uralkodó mellett érvelő kutatók történeti alapon azzal indokolták választásukat, hogy Tefnakht a Nílus-delta keleti részére irányuló terjeszkedő politikájának köszönhetően a 730-as évek végén és a 720-as évek elején Piankhnál korábban került közel a szíriai-palesztinai térséghez, így aktív szerepet vállalhatott az Elő-Ázsiában végbement politikai változásokban, és ott adott esetben egy asszír-ellenes felkelést támogatathatott.⁴¹ Ez bizonyos szempontból igaz, de két dolgot nem szabad figyelmen kívül hagyni. Az elmúlt évtizedekben publikálásra kerültek az egyik asszír fővárosból, Nimrudból (ma Kalhu) előkerült bor-⁴², illetve lólisták. Ezek az adminisztratív szövegek egyértelműen bizonyítják, hogy az asszír udvarban már a 730-as évek közepén kusita hivatalnokok tartózkodtak. Ennek az volt az oka, hogy III. Tukulti-apil-Ésarra uralkodásától kezdődően a hadsereg harcikoszító csapatai számára az erősebb testalkatú, kusita tenyésztésű⁴³ lovakat kezdték el importálni az asszírok. Így Piankhi, aki a 740-es évek közepén foglalta el Kus trónját, pontosan tudhatta, hogy milyen változások mentek végbe Elő-Ázsiában. Másrészt Hóseás első függetlenedési kísérlete során még nem próbált Egyiptomból segítséget szerezni, holott Tefnakht 727-ben már vélhetően az egész Delta tényleges urának számított. Amennyiben az izraeli uralkodó vele akart szövetségre lépni, akkor azt már 727-ben is megtehetette volna.

A másik líbiai származású uralkodó IV. Oszorkon, a Tanisz központú 22. dinasztia fáraója. Azon kívül, hogy talán az ő neve áll legközelebb a Bibliában megjelenő névalakhoz, több fontos történeti érvet is meg lehet említeni a taniszi uralkodó mellett.⁴⁴ A két legfontosabb közül az első az, hogy a 22. dinasztia fáraói már korábban is szövetségi viszonyban álltak izraeli uralkodókkal. 853-ban II. Oszorkon 1000 gyalogos katonával támogatta a tizenkét király koalícióját, amely a szíriai Karkarnál próbálta meg feltartóztatni III. Sulmánú-asarédú asszír uralkodó előrenyomulását.⁴⁵ Ennek a szövetségnek az egyik vezetője Áháb volt, Izrael akkori királya. Legalább ennyire fontos érv lehet az is, hogy a 2Kir 17-ben nincsen szó az egyiptomi segítség megérkezéséről. Ez azért lényeges, mert esetleg hűen tükröznék azt a tényt, hogy IV. Oszorkonnak és a 22. dinasztiának a 8. század utolsó harmadában mennyire névleges volt már a hatalma, és nem volt lehetősége egy olyan se-

reg felállítására, amelyet Izrael megsegítésére küldhetett volna. A két fő érv mellett még hármat érdemes megemlíteni, amelyek kifejezetten Tefnakhttal szemben hoznak fel. Az első az, hogy IV. Oszorkon egy katonai támogatáshoz közelebb volt a Nílus-delta keleti felében, mint Tefnakht a Nyugat-Deltában. A második szerint a palotákkal és templomokkal kiépített Tanisz vonzóbb lehetett egy követség elküldésére, mint a kicsit talán falusiasabb Szaisz. A harmadik az, hogy amikor a héber próféták, elsősorban Ézsaiás, az egyiptomi szövetségtől óvnak, akkor rendszeresen utalnak Taniszra, amely a Bibliában Zoán néven jelenik meg.⁴⁶ Több minden szól azonban a IV. Oszorkon mellett felhozott érvek ellen.

A közel másfél évszázaddal korábban meglévő diplomáciai kapcsolat Egyiptom és Izrael között elsősorban a két uralkodóházat, és nem a két országot kötötte össze. A karkari koalíció felbomlása, valamint Omri és Áháb dinasztiájának bukása után a két állam eltávolodott egymástól, és valószínűnek látszik, hogy Izrael a Kr.e. 9. század végén folyamatossá váló arámi háborúkban már az asszír királyhoz, és nem egy egyiptomi uralkodóhoz fordult támogatásért (2Kir 13:5).⁴⁷ Így szinte biztosra vehető, hogy mire Hóseás elküldte követeit Egyiptomba, a korábbi szövetségi viszony már nem feltétlenül jelenthetett alapot egy újabb szövetségre.

Az kétségtelen tény, hogy a Bibliában nem szerepel Hóseás második lázadása kapcsán, hogy kapott-e segítséget Szuától. Véleményem szerint viszont hiba lenne azt feltételezni az izraeli uralkodóról, hogy csak az után döbönt volna rá szövetségi kísérletének hiábavalóságára, hogy kiderült, nem fog Taniszból katonai támogatás érkezni. Pontosán tudta, hogy IV. Oszorkon milyen katonai-politikai lehetőségekkel rendelkezik, és hogy tőle aligha várható bármiféle támogatás. Érdemes talán itt megjegyezni, hogy a próféták Taniszra vonatkozó intelmei nem biztos, hogy Hóseás szerencsétlenül végződő szövetségi kísérletére utalnak. 734-ben, amikor III. Tukulti-apil-Ésarra hadjáratot vezetett a filiszteus partvidék ellen, Gáza uralkodója, Hanunu Egyiptomba menekült, ahonnan nem sokkal később visszatért. Az asszír királyfeliratok ennek az epizódnak a leírásánál nagyon töredékesek, így az nem derül ki, hogy mi volt a gázai király célja; csak menedéket keresett, vagy katonai támogatást is igyekezett magának szerezni. Sajnos azt sem tudjuk meg, hogy Egyiptomon belül pontosan melyik dinasztiánál próbálkozott, minthogy azonban Hanunu menekülését a hirtelen kényszer szülte, és nem átgondolt politikai lépésről volt szó, nagy a valószínűsége, hogy Taniszban járt. III. Tukulti-apil-Ésarra történeti szövegei alapján azt majdnem biztosan meg lehet állapítani, hogy akármilyen is volt a gázai uralkodó szándéka, azt megvalósítani nem tudta, vagyis semmilyen támogatást nem kapott. A kudarc híre biztosan gyorsan elterjedt a térség államaiban, ezért nem elképzelhetetlen, hogy Ézsaiás intelmeiben ez visszazengik.

A két utolsó érveléssel, amely a Tanisz és Szaisz közötti földrajzi távolságra és a két város külső megjelenésének a szembeállítására utal, a probléma megoldásában véleményem szerint nem lehet számolni. Egyrészt egy Asszír ellen lázadó uralkodó aligha a külsőségekre adott, amikor céljához igyekezett támogatást szerezni. Másrészt 720-ban bizonyíthatóan kusita katonák védtek a filiszteus városok egy részét, akik sokkal messzebből érkeztek, mint Tanisz vagy Szaisz.

A harmadik és véleményem szerint az egyetlen elfogadható jelölt Szua személyével kapcsolatban a kusita uralkodó, Piank-

hi. Annak ellenére, hogy sem a Lukiánosz által idézett Szeptuaginta-részlet, sem pedig a Hórusz-név alapján történő azonosítása nem meggyőző,⁴⁸ a 720-as évek elejének izraeli és egyiptomi történelmi párhuzamai alapján más személy egyelőre nem jöhet számításba. Ehhez egy nagyon fontos tényezőt ki kell emelni Hóseás második lázadásával kapcsolatban: jelenlegi ismereteink szerint sem Izraelben, sem Asszíriában nem zajlottak le olyan események, amelyek indokolták tették volna Izrael elszakadási kísérletét. Mégsem egy ad hoc próbálkozásról volt szó. Mivel a Bibliából egyértelműen kiderül, hogy az izraeli uralkodó Egyiptommal próbált meg szövetkezni Asszíria ellen, a Nílus-völgyben kellett végbemenni olyan változásoknak, amelyek reményt adhattak az asszír iga lerázására. Vagyis, Egyiptomban feltűnt egy olyan politikai tényező, amelyről elhitték, hogy elegendő erővel rendelkezik nemcsak ahhoz, hogy egyesítse Egyiptomot, hanem ezen túllépve sikerrel tudjon támogatni egy olyan függetlenedési mozgalmat, amely a korszak legerősebb katonai és politikai állama ellen irányult. Amennyiben Hóseás IV. Oszorkonnal vagy Tefnakhttal akart szövetségre lépni, már korábban is megtehetette volna. Kus és Szaisz első háborúja viszont, amely éppen Hóseás második lázadása előtt kellett hogy véget érjen, elérhető közelségbe hozta a korszak egyiptomi történelmének legmeghatározóbb személyiségét, Pi-ankhit. A kusita uralkodó hadjáratának csúcspontját Memfisz elfoglalása jelentette, ahol a királlyá koronázás egyes rituáléin is átesett. Hóseás pedig valószínűleg csak erre várt. Az izraeli uralkodó, aki minden bizonnyal feszült figyelemmel kísérte végig az egyiptomi események alakulását, azonnal útnak indította követeit, amint egyértelművé vált, hogy ki lesz a háború győztese.

Izrael utolsó évei és Szamária ostroma

Az északi királyság utolsó éveivel és Szamária ostromával kapcsolatban felmerült kronológiai problémák megoldásában egy újabb ékírásos forrás lehet segítségünkre, amely ugyan nagyon töredékes, de még így is számolni lehet, sőt kell is vele. Ez a forrás az asszír *Epónümosz Krónika*, és annak is az a része, amely az V. Sulmánu-asarédu uralkodási éveire (726–722) vonatkozó részeket tartalmazza. Ezek közül az első négy uralkodási év a fontos.⁴⁹

Az *Epónümosz Krónikát* Asszíria királyainak az uralkodása szerint osztották hosszabb-rövidebb egységekre, attól függően, hogy ki milyen hosszú ideig uralkodott. A szöveg három oszlopból áll: az elsőben szerepel az évnek nevet adó hivatalnok (*līmu – epónümosz*), a másodikban a tisztsége, a harmadikban pedig az adott év legfontosabb eseményének vagy eseményeinek rövid leírása. Sajnos, az említett szöveghelyen a harmadik oszlop szinte teljesen kitörött. Ebben a négy sorban nem maradt meg semmi más, csak a történéseket bevezető előljárók: a 726-os évre vonatkozólag valószínűleg egy *ina* (-ban, -ben), a következő három évre pedig egy *ana* (itt: valami ellen). A krónika egészét alapul véve megállapíthatjuk, hogy az *inával* bevezetett gondolati egységek mindig azt jelentik, hogy az uralkodó valahol tartózkodik. A legtöbb esetben az ilyen bejegyzések arra utalnak, hogy a király Asszíriában maradt (*ina māti*), tehát nem vezetett hadjáratot. A következő három sorban, a 725–723-as évekre vonatkozóan az *ana* előljáró szere-

pel, aminek katonai/hadászati értelemben 'valaki/valami ellen' jelentése van. Bár a földrajzi helységre utaló név mind a négy évvel kapcsolatban kitörött, azt mégis meg lehet állapítani, hogy 726-ban nagy valószínűséggel nem indult hadjárat, míg a következő három évben igen. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a Biblia világosan leírja, hogy Szamária ostroma három éven keresztül tartott, és pontosan meg is nevezi azt az uralkodót, aki az ostromot mindvégig irányította, akkor felmerül az az igencsak kecsegtető lehetőség, hogy az *Epónümosz Krónikának* a három (725, 724, 723) évét összekapcsoljuk Hóseás 7–9. évével, vagyis azzal a három évvel, ameddig az asszír sereg Izrael fővárosát ostrom alatt tartotta. Azonban ismételtelen fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a látványos párhuzam ellenére az asszír forrás töredékessége miatt ez csak egy lehetséges elmélet, és teljes mértékben nem bizonyítható.⁵⁰

A Biblia, a *Babilóni Krónika* és az asszír *Epónümosz Krónika* alapján nagyjából meg tudjuk határozni azt is, hogy Hóseás mikor küldhette el követeit Egyiptomba. Erre valószínűleg 727 után és 725 előtt, vagy 725-ben kerülhetett sor. Véleményem szerint 727-et nemcsak azért lehet kizárni, mert annak az évnek a végén volt az első kísérlete a függetlenedésre, hanem azért is, mert 726-ban V. Sulmánu-asarédu valószínűleg Asszíriában tartózkodott, nem kellett hadjáratot vezetnie. A legvalószínűbb dátum a szövetségi viszony kialakítására 726, azonban a 727-es év végének eseményei mégis felvetik annak a lehetőségét, hogy arra talán 725-ben került sor. V. Sulmánu-asaréduknak 727-ben néhány hét elegendő volt ahhoz, hogy elfojtsa Hóseás felkelését. Ezért elképzelhető az is, hogy ugyanabban az évben küldte el Hóseás követeit Szuához, mint amelyikben elkezdődött Szamária ostroma, vagyis 725-ben. A szövetségi viszony kialakításának kísérletére tehát két lehetséges évszámunk van, 726 és 725.

A Biblia és az *Epónümosz Krónika* alapján, bár továbbra sem figyelmen kívül hagyva az utóbbi nagyon töredékes állapotát, Szamária ostromát nagy biztonsággal 725–723-ra tehetjük, tehát még V. Sulmánu-asarédu uralkodásának idejére.⁵¹ Akkor viszont mi az oka annak, hogy II. Sarrukín saját magának tulajdonítja Szamária elfoglalását?

Ennek egyik oka lehet, hogy a város elfoglalása és V. Sulmánu-asarédu halála (722) között eltelt rövid időszak nem volt elegendő arra, hogy Izraelből tartományt szervezzenek. Az asszír közigazgatás kiépítése, a lakosság áttelepítése és a harci-kocsizó egységek besorozása a hadseregbe már biztosan II. Sarrukín nevéhez fűződik. Ugyanakkor II. Sarrukín egyik királyfeliratában Szamária Damaszkusszal együtt a 722-ben felázadt városok között szerepel,⁵² így nem elképzelhetetlen, hogy az asszír uralkodónak 720-ban újra el kellett foglalnia a várost.

A két ostromról szóló elméletet általában arra alapozva szokták elvetni, hogy egy három évig tartó ostrom után egy város nem lett volna képes rövid időn belül újból hatékonyan részt venni egy felkelésben. Csakhogy éppen a hároméves periódus az, amely megcáfolja egy hosszú ostrom valódi intenzitását. Az újasszír történelem számos példával szolgál arra nézve, hogy amikor a támadók egy város falai alatt hosszú ideig tartózkodtak, akkor valójában csak körülvették a települést, nem feltétlenül törekedtek pusztításra. Elzárták a városból kivezető utakat, és elvágták az utánpótlást. Ezután pedig megvárták, míg a város lakóinak helyzete olyannyira tarthatatlanná válik az éhínség

és a járványok miatt, hogy azok önként megadják magukat. Különösen igaz ez a stratégia azokra a településekre, amelyek egy-egy térség, ország központjának számítottak, tehát a kiépítendő asszír közigazgatásban is fontos szerepük volt. Éppen ezért nem volt értelme lerombolni azt, amit rövid időn belül újra fel kellett volna építeni. Véleményem szerint ez történt az izraeli főváros esetében is, még V. Sulmánu-asarédu uralkodása idején, amely végül 723-ban adta meg magát. Ezt alátámaszthatja az is, hogy Szamária későasszír rétegében csak minimális pusztulásra utaló nyomokat találtak, az asszír ostrom alapvetően nem a város elpusztítására irányult. Amennyiben a támadó sereg komolyabb ostromba fog, akkor a város aligha tartott volna ki három éven keresztül. Így azonban sem a városban, sem pedig az erődítéseiben nem esett komolyabb kár, és a lakosság is megmenekült a pusztítástól. Minden lehetősége meglehetett Szamáriának arra, hogy részt vegyen abban az egész asszír birodalomra kiterjedő felkeléshullámban (722), amelyet II. Sarrukín trónralépése indított el. Szamária esélyeit tovább növelte, hogy az asszír uralkodó az Asszíriában kitört polgárháború és a babilóni probléma kiújulása miatt csak 720-ban tudta első nyugati hadjáratát elindítani.

Piankhi hadjáratának a datálása a bibliai és az ékírásos források tükrében

Amennyiben a 8. század utolsó harmadában Egyiptomban végbement politikai eseményeket megpróbáljuk elhelyezni az Elő-Ázsiában bekövetkezett változások sorában, akkor a bibliai és az ékírásos források által szolgáltatott adatok segítségével lehetőségünk van arra, hogy a kusita uralkodó hadjáratának időpontját valamivel pontosabban tudjuk meghatározni.

Jegyzetek

- ¹ A tanulmányban szereplő bibliai szöveghelyek a Károli Gáspár-féle bibliafordításban találhatóak (kiadta: Magyar Biblia-tanács, Budapest, 1988).
- ² A tanulmányban szereplő évszámok Krisztus előtt értendőek.
- ³ Nagy Díszfelirat 23.
- ⁴ Franklin, Norma, „The Room V Reliefs at Dur-Sharrukin and Sargon II's Western Campaigns”: *Tel Aviv* 21 (1995) 263–264., 271.
- ⁵ Grimal, N.-C., *La Stèle Triomphale de Pi(ankh)y au Musée du Caire – JE 48862*, Publications de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1981; Eide, Tormod – Hägg, Tomas – Pierce, Richard Holton – Török, László, *Fontes Historiae Nubiorum – Textual Sources for the History of the Middle Nile Region Between the Eight Century B.C. and the Sixth Century B.C.* (FHN) – Vol. I.: *from Eighth to the Mid-Fifth Century B.C.*, University of Bergen, Bergen, 1994, 62–118. A szétlén olvasható felirat magyar fordítása: *ÓKTCh*, 61–72.
- ⁶ Millard, Alan, *The Eponyms of the Assyrian Empire 910–612 B.C.* (SAAS II), Helsinki University Press, Helsinki, 1994.
- ⁷ Grayson, A. K., *Assyrian and Babylonian Chronicles*, J. J. Augustin Publisher, New York, 1975.
- ⁸ Yeivin, S., „Who Was »Šō« the King of Egypt?»: *VT* 2 (1952) 164–68.
- ⁹ Annales, 53–55, Nagy Díszfelirat, 25–26.
- ¹⁰ Borger, R., „Das Ende des ägyptischen Feldhern Sib'e = 𐎲𐎠𐎫”: *JNES* 19 (1960) 49–53.

A *Babilóni Krónika* alapján Hóseás első függetlenedési kísérletét 727-re lehet datálni. Az események szempontjából nagyon fontos, hogy az izraeli uralkodó ekkor még nem akart Egyiptomtól segítséget kérni, a második lázadásához azonban már igen. Ha az *Epónümosz Krónika* segítségével Szamária első ostromát helyesen tesszük 725–723 közé, akkor Hóseás szövetségi kísérletével kapcsolatban két lehetséges évszám merül fel, 726 és 725. Én a 726-os dátumot részesítem előnyben, de a források hiányosságai miatt 725 sem kizárható.⁵³ Mivel a kusita invázió és Hóseás szövetségi kísérlete valószínűleg ugyanabban az évben történt, Piankhi hadjáratával kapcsolatban is a 726-os és a 725-ös dátumokkal lehet számolni. Úgy gondolom, ha figyelembe vesszük az egyiptomi, izraeli és asszír történelem párhuzamait, akkor a kusita uralkodó hadjáratát és az izraeli követség Szuához, „Egyiptom királyához” küldését nyugodtan tehetjük 726-ra, Hóseás első függetlenedési kísérlete (727) és Szamária ostromának kezdete (725) közé. Hóseásnak gyorsan kellett cselekednie, hogy felvegye a kapcsolatot Piankhi-val. Erre csak abban a rövid periódusban volt lehetősége, ameddig Piankhi a Deltában, illetve a Delta közelében tartózkodott.⁵⁴ Ez az időszak, az adott év második fele, vagy még inkább utolsó harmada, a hadjárat utolsó fázisa és a kusita fennhatóság alsó-egyiptomi konszolidálása volt, ami nem vett hosszú időt igénybe. Amennyiben Hóseás szövetségi kísérletét és Szamária ostromának kezdetét egy évre tesszük, 725-re, akkor ez azt is jelentené, hogy abban az évben kellett véget érnie Piankhi hadjáratának is. Ez viszont már túl sok, főleg akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a kusita uralkodó hadjárata, amely az események láncolatában legelől áll, az év második felében fejeződött be. Éppen ezért gondolom úgy, hogy Piankhi hadjáratának (Piankhi uralkodásának a 20. éve) és Hóseás szövetségi kísérletének a legvalószínűbb időpontja 726.⁵⁵

- ¹¹ Goedicke, H., „The End of »So, King of Egypt«”: *BASOR* 171 (1963) 64–66.
- ¹² Albright, W. F., „The Elimination of King »So«”: *BASOR* 171 (1963) 66.
- ¹³ Christensen, D., „The Indentity of 'King So' in Egypt (2 Kings XVII 4)”: *VT* 39 (1989), 143.
- ¹⁴ Redford, D. B., „Note on II Kings 17,4”: *SSJEA* 11 (1981) 75–76.
- ¹⁵ Ray, J., „Necho, King of Egypt”: *JEA* 60 (1974) 255–256.
- ¹⁶ Sayed, R., „Tefnakht ou Horus SI3-(IB)”: *VT* 20 (1970) 116–118.
- ¹⁷ Donner, H., „The Separate States of Israel and Judah”: Hayes, J. H. – Miller, J. M. (szerk.), *Israelite and Judean History*, Philadelphia 1977, 433.
- ¹⁸ Krausse, R., „Sō König von Ägypten – ein Deutungsvorschlag”: *MDOG* 110 (1978) 49–54.
- ¹⁹ Christensen 1989, 143–144.
- ²⁰ Na'aman, N., „Historical Background of the Conquest of Samaria”: *Biblica* 71 (1991) 216–217.
- ²¹ Kitchen 1986, 372–376.
- ²² III. Tukulti-apil-Ésarra Tiglál-Pilésér, II. Sarrukín Szárgon, I. Sesonk Sisák, Taharka Tirtháká néven szerepel a Bibliában. Bár mindegyik esetben egy torzult alakkal találkozunk, mégis felismerhető a teljes név leírására törekvő igény, és így maga a név is.
- ²³ Green, A., „The Indentity of King So of Egypt”: *JNES* 52 (1993) 107–108.

- ²⁴ Christinesen, 1989, 141; Green, 1993, 101.
- ²⁵ Green 1993, 101.
- ²⁶ BM WA 92502, *Babilóni Krónika*: Krónika I, 28; Grayson 1975, 73.
- ²⁷ Krónika I, 24–28. Na’aman 1991, 210–211.
- ²⁸ Azt sem tudjuk pontosan, hogy Piankhi 20. urakodási éve a mi időszámításunk szerint melyik évnek felel meg, mivel a kusita uralkodó pontos trónra lépési dátuma sem ismert. A problémát tovább bonyolítja, hogy azt sem lehet egyértelműen megállapítani, hogy Kus királyai milyen rendszerben számolták az uralkodási éveiket, vagyis az első teljes, trónon eltöltött évet tekintették-e az első uralkodási évüknek, vagy már a trónra lépés éve annak számított.
- ²⁹ Cairo JE 48862, 47086-47089, 1; FHN I, 62.
- ³⁰ Cairo JE 48862, 47086-47089, 25.; FHN I, 77.
- ³¹ FHN I, 114.
- ³² Török, L., *The Kingdom of Kush – Handbook of the Napatan-Meroitic Civilization*, Brill, Leiden – New York – Köln, 1997, 156.; Green (1993) szintén 727-re teszi Piankhi hadjáratának az időpontját.
- ³³ Kitchen, K.A., *The Third Intermediate Period in Egypt*, Aris & Phillips, Warmister, 1986, 363.
- ³⁴ Christensen 1989, 147.
- ³⁵ Morkot, R.G., *The Black Pharaohs – Egypt’s Nubian Rulers*, The Rubicon Press, London, 2000, 167–174.
- ³⁶ el-Kahn, Dahn, „The Inscription of Sargon II at Tang-i Var and the Chronology of Dynasty 25”: *Orientalia* 70 (2001) 14–18. Dahn el-Kahn a kusita dinasztia egész első felének kronológiáját II. Sarrukín tang-i vari feliratára alapozza. Ebben a feliratban maradt meg egyedül annak a kusita uralkodónak, Sebitkónak a neve, aki 712 után kiadta az Egyiptomba menekült asdódi Jamanit az asszír uralkodónak. A felirat 706-ban íródott, ezért erre a dátumra teszi a szerző azt az időpontot is, amikor Jamanit kiadták II. Sarrukínak. Kahn ennek a dátumnak a segítségével próbálja visszafelé kiszámolni a kusita uralkodók kronológiáját egészen Piankhi trónraléptéig. Mivel azonban tang-i vari egy összefoglaló típusú asszír királyfelirat, ez alapján pontos kronológiai megállapítások tenni nem lehet. Sebitko 712 és 706 között bármikor kiadhatta Jamanit az asszír uralkodónak.
- ³⁷ Redford, D. B., „Sais and Kushite Invasions of the Eight Century B.C.”: *JARCE* 22 (1985) 9–13.
- ³⁸ Depuydt, L., „The Date of Piye’s Campaign and the Chronology of the Twenty-fifth Dynasty”: *JEA* 79 (1993) 269–274.
- ³⁹ Piankhi hadjáratának a datálásához szinte minden esetben fel szokták használni Tefnakhtnak, Szaisz királyának, és általában az egész 24. (szaiszi) dinasztiaának a kronológiáját. Ennek a felvetésnek a hátterében az áll, hogy Tefnakht uralkodási éveinek a meghatározását többnyire összekapcsolják Piankhi hadjáratával (vagyis a szaiszi uralkodó a kusita invázió előtt vagy után kezdte-e el számolni az uralkodási éveit?). Kronológiailag e kísérletnek az egyik fő pillére az Athéni Múzeumban őrzött donációs sztélé, amelynek a datálásában Tefnakht 8. éve szerepel (Gauthier 1915, 409.). Mivel ezen a forráson jelenik meg a szaiszi uralkodó legmagasabb uralkodási dátuma, általánosan elfogadott nézet, hogy Tefnakht nyolc évig uralkodott, pontosabban nyolc éven keresztül viselte az „Egyiptom királya” címet. Jelen tanulmány a szaiszi dinasztia kronológiájával a továbbiakban nem foglalkozik, mivel valójában semmi nem bizonyítja, hogy Tefnakht csak nyolc évig ült a szaiszi trónon, illetve viselte az egyiptomi fáraói címeteket. Ezen kívül azt sem lehet pontosan megállapítani, hogy Tefnakht mikor lépett trónra Szaiszban, és mikortól számolta az uralkodási éveit, mint Egyiptom királya.
- ⁴⁰ Spalinger, A., „The Year 712 B.C. and its Implication for Egyptian History”: *JARCE* 10 (1973) 96; Redford 1981, 75–76; 1992, 346; Christensen 1989, 151–153.
- ⁴¹ Spalinger 1973, 96; Christensen 1989, 151–152; Redford, D. B., *Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times*, Princeton University Press, Princeton, 1992, 346.
- ⁴² Kinnier-Wilson, J., *Cuneiform Texts from Nimrud I: The Nimrud Wine Lists – Study of Men and Administration of the Assyrian Capital in the Eight Century* (CTN I), The British School of Archaeology in Iraq, 1972, 138.; NWL 9 (ND 10048), rev.21.
- ⁴³ A forrásokban: *kusayya*.
- ⁴⁴ Kitchen, 1986, 371–376. Legutóbb Morkot is IV. Oszorkon mellett érvelt, ő azonban semmivel nem indokolta meg választását. (Morkot, 2000, 193).
- ⁴⁵ Kurkh-monolit, (BM WA 118884), col. ii. 92.
- ⁴⁶ Ézs 19:2-4.
- ⁴⁷ Haran, M., „The Rise and Decline of the Empire of Jeroboam Ben Joash”: *VT* 17 (1967) 267–268.
- ⁴⁸ A bibliai névalak alapján történő azonosítás bizonytalanságán kívül még egy fontos dolgot meg szoktak említeni, amely Piankhi ellen szólhat. Egyelőre egyetlen olyan forrás sem került elő az ókori Egyiptom területéről, amelyben a kusita uralkodó egyiptomi fáraói titulaturával szerepelne, szemben Tefnakhttal vagy IV. Oszorkonnal. Ez kétségtelenül így van, viszont Piankhi apjának, Kastának előkeült egy sztéléje Elephantiné szigetéről, amelyen a kusita uralkodó mint Felső- és Alsó-Egyiptom királya szerepel (FHN I, 45 [Cairo JE 41013]; Török 1997, 144–145.). Amennyiben tehát van olyan egyiptomi területről előkerült forrás, amely elődjét Egyiptom királyának nevezi, akkor úgy gondolom, nyugodtan feltételezhetjük, hogy Piankhi, aki trónra lépésekor már nemcsak Kus, de Théba és Felső-Egyiptom urának is számított, uralkodásának az idején is íródtak ilyen források. Ezeknek a forrásoknak a hiányát két dologgal is meg lehet magyarázni. Az egyik, hogy talán még nem kerültek elő. A másik, és sajnos ez a valószínűbb, hogy elpusztították őket. A 664/663-t követő évtizedekben, miután a szaiszi dinasztia végül megszerezte az Egyiptom feletti egyeduralmat, a szaiszi uralkodók feltehetőleg mindent elkövetettek, hogy ellenfeleik emlékeit elpusztítsák.
- ⁴⁹ Millard 1994, 59.; Green 1993, 106–107.
- ⁵⁰ Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy Szamárián kívül több olyan város, illetve ország van, amely több egymást követő évben szerepel az *Epónimosz Krónikában*. A 781–778-as évekre Urartu, 743–740-re Arpad, vagy 733–732-vel kapcsolatban Damaszkusz (Millard 1994, 58–59.).
- ⁵¹ Amennyiben Szamária első ostromát helyesen tesszük 725–723-ra, Hóseás 7–9. évére, akkor ez alapján két dolgot is megállapíthatunk. Először is Hóseás első uralkodási éve 731 volt. Másodsor, mivel az izraeli uralkodónak véleményem szerint legkésőbb 732-ben trónra kellett lépnie, valószínűnek tűnik, hogy az izraeli uralkodók csak az első teljes trónon eltöltött évüket tekintették az első uralkodási évüknek.
- ⁵² Annales 25.
- ⁵³ Green (1993) szintén 726-ra teszi Hóseás szövetségi kísérletét Egyiptommal.
- ⁵⁴ Jelenlegi ismereteink szerint Piankhi a hadjárat után azonnal hazatért Napatába, és többet nem tért vissza Alsó-Egyiptomba.
- ⁵⁵ Ezek alapján, és a Piankhi-sztélé által szolgáltatott, kronológiai szempontból használható utalások segítségével Tefnakht, Szaisz királyának Felső-Egyiptom ellen irányuló offenzíváját 727-re lehet datálni.